

VERKIŲ SODAI VYSKUPO IGNOTO JOKŪBO MASALSKIO LAIKAIS

Rūta Janonienė

VILNIAUS DAILĖS AKADEMIJOS

DAILĖTYROS INSTITUTAS

Dominikonų g. 15/1, LT-01131 Vilnius

ruta.janoniene@gmail.com

Ignotas Juozapas Masalskis Vilniaus vyskupu tapo 1762 m., buvo nužudytas 1794 metais. Laikotarpį tarp šių datų apima straipsnis, skirtas Verkių sodų istorijai. Publikacija parengta remiantis naujai atrastais Verkių dvaro inventoriais¹ bei planais². Šie dokumentai leidžia visai naujai pažvelgti tiek į Verkių architektūrinio ansamblio raidą, tiek ir į šio dvaro sodų ir parko istoriją. Analizuojant Masalskio valdymo laikotarpiu atliktus ansamblio pakeitimus, pirmiausia atkreipiamas dėmesys į didelius kraštovaizdžio formavimo, inžinierinius darbus, ypač į tvenkinių ir kanalų sistemos kūrimą, kelių tvarkymą ir apželdinimą. Remiantis dvaro inventoriais nustatoma Masalskio įkurto peizažinio parko vieta ir struktūra, aptariami iki mūsų dienų neišlikę dekoratyviniai šio parko elementai (tvenkiniai, kanalai, kaskados, fontanas) ir mažosios architektūros statiniai.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Ignotas Juozapas Masalskis, Laurynas Gucevičius, Martynas Knakfusas, Verkiai, parkų menas

Kalbant ar rašant apie Verkių architektūrinį ansamblį kaip neatskiriama jo dalis beveik visuomet minimas parkas³ – tačiau daugiausia turimas omenyje XIX a.,

Vitgenšteinų laikais, ant kalno suformuotas peizažinis parkas. Šiek tiek plačiau rašyta ir apie ankstesnių laikų želdinius Verkiuose⁴. Ankstyviausias, nors gana lakoniškas, Verkių parko apibūdinimas pateiktas garsaus Europos parkų žinovo ir kūrėjo Charles'io Josepho Larmorio de Ligne'io 1781 m. išleistoje, vėliau ne kartą perspausdintoje knygoje *Žvilgsnis į Beloeil (Coup d'œil*

- 1 XVIII a. pab. Verkių inventorius Vokietijos nacionaliniame archyve Koblence surado Myro pilies direktorė dr. Oglė Popko. Už galimybę šiais archyviniais dokumentais pasinaudoti esu jai labai dėkinga. Rengiant straipsnį naudotasi skaitmeninėmis dokumentų kopijomis, saugomomis Lietuvos valstybės istorijos archyve.
- 2 *Senieji Verkių dvaro žemėlapiai* (iš Vitgenšteinų archyvo), sudarytoja Birutė Rūta Vitkauskienė, Vilnius: Pavilnių ir Verkių regioninių parkų direkcija, 2015.
- 3 XVIII a. pab. dokumentuose, raštuose lenkų kalba, žodžiu *ogród* (liet. *sodas*) buvo apibūdinamas ir sodas, ir daržas. Taip pat ir peizažinis parkas Verkių inventoriuje įvardytas terminu

dziki ogród (liet. *laukinis sodas*). Taigi ir šiame straipsnyje lygiagrečiai vartojamas terminas *sodas* ir kiti terminai, tiksliau nusakantys minimą objektą.

- 4 Birutė Rūta Vitkauskienė, „Vilniaus vyskupo Eustachijaus Valavičiaus rezidencija Verkiuose“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2009, t. 55: *Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai*, p. 23–51.

1. Haase, Paviljonas Verkių parke, XIX a. vid., privati Aleksandro Wittgensteino-Sayn kolekcija. Dalininkas įamžino XIX a. viduryje ant kalno, buvusių senųjų vyskupų rūmų vietoje, pastatytą apskritą paviljoną, tačiau kartu užfiksavo ir bendrą kraštovaizdžio pobūdį, nuo kalno atsiveriančias kalvotas tolumas su boluojančiais Kalvarijų ir Trinapolio bažnyčių mūrais

Haase, Pavilion in the Verkiai park, mid-19th c.

sur Belœil). Aprašydamas savo dvaro Belgijoje ir kitų Europos parkų grožybes princas de Ligne'is paminėjo ir Vilniaus vyskupo Verkius, žavėjosi puikiu dvaro parku, kuris jo lankymosi metu buvo kaip tik kuriamas ir prie kurio planavimo jis esą pats prisidėjęs⁵. Ypač jį žavėjo bendra dvaro situacija, kurią formavo Neris ir trys mažesni upeliai, kalnai, daubos ir kloniai bei šiame gamtos fone vaizdingai išsidėstę rūmai, Trinapolio bei Verkių vienuolynai bei žvejų ir sodininkų nameliai [1 il.].

De Ligne'io pateiktus duomenis apie Verkių dvarą ir parko mažosios architektūros elementus (jis paminėjo keletą tiltų, iš kurių išskyrė vieną originalų, suskliaustą virš trijų upelių santakos, keturias ar penkias kaskadas,

obeliską, griuvėsius, Vulkano, Bacho ir Vienybės šventyklas) vėliau kartojo visi šia tema rašę autoriai. Kiek plačiau, panaudodamas ir vyskupo korespondencijos teikiamas žinias, Verkių parką aprašė monografijos apie Masalskį autorius kunigas Tadeušas Kasabula⁶. Vis dėlto šiam autoriui parko tema buvo tik šalutinė – jai knygoje skirti vos keli puslapiai, be to, neišvengta tam tikrų netikslumų ir nepagrįstų teiginių, tiksliau nenurodyta parko vieta ir dydis. Masalskio laikų peizažinio parko koncepciją analizavusi Inesa Svirida netiksliai lokalizavo parką vien tik viršutinėje kalno terasoje, be to, klaidingai šiam laikotarpiui priskyrė vėlyvesnius

5 Charles-Joseph de Ligne, *Coup d'œil sur Belœil*, Beloeil, 1781, p. 116–117.

6 Tadeusz Kasabula, *Ignacy Massalski biskup wileński*, Lublin: Katolicki uniwersytet lubelski, 1998, p. 606–607.

statinius (altaną ant kalno, sargo namelį)⁷. Tad XVIII a. pab. Verkių laikotarpis kol kas aptartas nepakankamai, be to, dėl duomenų trūkumo buvo daromos neteisingos išvados – kad Masalskio laikais peizažinio parko iš viso nebūta, esą kanalų išraižytas „vandens parkas“ driekėsi tik žemutinėje Neries terasoje, o šaltiniuose minimas „de Linio ratas“ identifikuojamas kaip apvali klomba rūmų ir oficinų kieme⁸. Šio rato įrengimas, atsižvelgiant į pavadinimą, siejamas su Charles'o Josepho Lamoralio de Ligne'io vardu.

Ankstyviausias šiuo metu žinomas Masalskio laikų Verkių inventorių yra iš 1766 m. (išliko inventoriaus nuorašas, darytas 1806 m.)⁹. Ypač svarbu, kad jame aprašyta viršutinė Verkių kalno terasa, kurioje buvo išsidėstęs iš dalies aptvertas apskritas pilies kiemas. Į kiemą buvo patenkama pro įvažiavimo vartus, jų dešinėje ir kairėje stovėjo senos medinės arklidės su ratinėmis, viena priešais kitą buvo išdėstytos dvi medinės, gontais dengtos oficinios (viena jų, virtuvinė, su mūriniais rūšiais), dvi klėtys javams, dvi puošnesnės oficinios, dengtos čerpėmis (vienoje iš jų įrengta koplyčia, kitoje – oranžerija ir lobynas). Šią kiemo dalį nuo rūmų kiemo skyrė tvora su geležiniais varteliais, už jų, priešais mūrinius rūmus, plytėjo sodas. Pusė sodo buvo atitverta statramsčių tvora (minima, kad šią dalį numatoma atnaujinti ir užsodinti), kitoje dalyje buvo sustatyti vazonai su įvairiais augalais. Čia augo 6 dideli ir 29 maži apelsinmedžiai mediniuose vazonuose, 14 didelių ir 40 mažų lauramedžių vazonuose, 2 dideli buksmedžiai, jazminas, 2 didelės ir 6 mažesnės jukos, 5 mažos mirtos (?), 33 dideli rozmarinai, 11 koralmedžių,

7 gvazdikmedžiai, 10 didelių vaismedžių¹⁰. Akivaizdu, kad šis reprezentacinis sodas, sudaromas iš vazonuose auginamų ir tik šiltuoju metų laiku lauke sukomponuojamų augalų, paveldėtas iš ankstesnių laikų. Paminėta, kad oranžerija viduje visa išgriauta, ją buvo planuojama atnaujinti¹¹. Tarp sodininko daiktų inventoriuje dar minima 18 senų langų inspektams ir 32 nauji, 259 vazonai, 10 stiklinių kepurų melionams uždenkti¹². Įdomu, kad sode prie Vyskupų rūmų Vilniuje taip pat įrengti inspektai su 49 langais ir turėta net 19 stiklinių kepurų¹³.

Kiek kitokio pobūdžio, daugiau utilitarinis, apatinis sodas plytėjo kalno papėdėje, palivarke prie Neries. Jame, aptvertos sena tvora, augo 56 obelys ir tiek pat kriaušių bei 6 skiepytos vyšnios¹⁴.

Masalskis, atrodo, iš karto ėmėsi plėsti ir pertvarkyti sodus, nuolat rūpinosi gauti sėklų, rasti tinkamą sodininką, geometrą ar architektą. Netgi finansiškai sunkiausiais metais, kai buvo priverstas mažinti arba visai stabdyti statybų darbus, jis pageidavo, kad nesustotų Verkių parko, sodų ir apynynų kūrimo darbai¹⁵. Rūpesčio medžių sodinimu ženklų gausu vyskupo laiškuose valdų prižiūrėtojui Kazimierui Hornovskiui. Pavyzdžiui, 1788 m. sausį prašė atsiųsti jam sodininko atvežtų medelių sąrašą, pranešti, kokios medelių rūšys, kiek kainavo¹⁶; 1791 m. spalio 31 d. laiške klausė, kas padaryta jam nesant Verkiuose, ar daug medžių pasodinta, kokių ir ar prigijo¹⁷; 1793 m. gegužės 2 d. laiške iš Romos pavedė, kad Verkių parke ir kitose vietose sodintų kuo daugiau medžių¹⁸.

7 Inesa Svirida, „Universalizm epochi Prosvėščeniya, masonstvo i Verki Vavžynca Gucewicza“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2004, t. 32: *Laurynas Gucevičius ir jo epocha*, p. 65–84.

8 Birutė Rūta Vitkauskienė, „Werki – rezydencja biskupia i magnacka (koniec XIV–początek XX wieku)“, in: *Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XX wieku*, red. Urszula Augustyniak, Warszawa: Instytut Historii PAN, 2009, p. 33.

9 *Verkių dvaro inventorių*, sudarytas 1766, aktikuotas 1806, in: LVIA, f. 1999, ap. 9, b. 7 (Bundesarchiv Koblenz, Nachlass Radziwill, No. 1043).

10 *Ibid.*, l. 13.

11 *Ibid.*, l. 6.

12 *Ibid.*, l. 22.

13 *Vilniaus vyskupo sodo inventorių*, 1795, in: LMAVB RS, f. 43 – 22366, l. 1.

14 *Verkių dvaro inventorių*, sudarytas 1766, aktikuotas 1806, l. 13.

15 *J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui*, [s. d.], in: JUBK RS, sign. BJ 3060, l. 157v.

16 *J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui*, Uborkos, 1788-01-02, in: JUBK RS, sign. BJ 3060, l. 15–16v.

17 *J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui*, Darbėnai, 1791 10 31, in: LVIA, f. 1135, ap. 20, b. 427, l. 263.

18 *J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui*, Roma, 1793 05 19, in: JUBK RS, sign. BJ 3060, l. 108.

Naujųjų sodų ir ypač parko idėjos autoriumi turbūt reiktų laikyti patį Masalskį, tačiau jo pageidavimus įgyvendino konkretūs kūrėjai, galbūt pasiūlydavę ir savų sprendimų. Iš vyskupo korespondencijos žinoma, kad jau 1769 m. jėzuitas Viaževičius iš Varšuvos Masalskiui siuntė sėklų ir ieškojo jam sodininko ir geometro, galinčių dirbti nuo pavasario¹⁹. Tų metų kovo 1 d. laiške jis pranešė, kad rado du geometrus, vienas jų tarnavęs karaliaus dvare, labai mokytas žmogus, mokantis lenkų, vokiečių, prancūzų ir italų kalbas, nes tuose kraštuose jaunystėje mokėsi, puikiai moka geometriją ir nusimano apie artileriją, piešia geografinius žemėlapius²⁰. Gegužės 1 d. laiške kaip geometras buvo rekomenduojamas eksjėzuitas Kniazevičius²¹.

Nuo 1770 m. visiems darbams, taip pat ir planuojant sodus, Verkiuose vadovavo architektas Martynas Knakfusas²². Jam 1774 m. rudenį Masalskis laiške priekaištavo, kad nieko nepranešantis apie priimto sodininko darbus, apie medžių sodinimą Verkiuose ir Vingyje²³. Kitų metų vasarą vyskupas ragino Knakfusą įgyvendinti ankstesnius nurodymus dėl medžių sodinimo, įrengti gojelį²⁴, klausė, ar Karaliaučiaus pirklys Saturgus²⁵ atsuntė vaismedžių ir ar jie pasodinti pagal vyskupo instrukcijas²⁶. 1776 m. minimas sodininkas Hoppe ir jo pagalbininkai Baranovskis, Savanevičius

ir Severinčikas, kurie dirbo nuo 1774 m. rugpjūčio²⁷. 1794 m. Vilniaus vyskupų rūmų sodininko apskaitos knygelėje minimi išmokėjimai sodininkams Šantyriui ir Sievrukai į Verkius²⁸.

1779 m. vasario 1 d. oficialiai vyskupo architekto pareigas iš Knakfuso perėmė Laurynas Gucevičius (tuometu dar tęsė mokslus užsienyje), nors atrodo, kad iki 1780 m. ir Knakfusas dar dirbo vyskupui²⁹. Atrodo, kad kažkuriuo metu 9 dešimtmečiu Masalskio ir Gucevičiaus santykiai trumpam buvo pašliję, tačiau galutinai nenutrūko iki pat vyskupo mirties. 1787 m. spalio 29 d. laiške J. L. Chreptavičiui M. Počobutas patikino, kad Gucevičius „vėl yra patvirtintas savo pareigose ir su buvusi atlyginimu“, nors čia pat pastebėjo, kad Masalskio statybos sustabdytos, o dvaras gerokai sumažintas³⁰.

1782 m. gegužės 4 d. laiške iš Nesvyžiaus Masalskis persiuntė Hornovskiui p. Berthau laišką, kuriame rekomenduojamas kažkoks sodininkas, ir pavedė šitą sodininką nusamdyti, žadėdamas mokėti jam tiek, kiek kitiems trims, jei tik bus juo patenkintas³¹. Galbūt laiške buvo kalbama apie Carlą Gottlibą Feuereiseną, kilusį iš Saksonijos ir kadaise dirbusį karališkuosiuose Herenhauzų soduose prie Hanoverio³². Verkiuose šis sodininkas dirbo nuo 1783 ar 1784 metų. Jis nebuvo itin patenkintas sąlygomis, savo kraštiečiui Vilniaus akademijos profesoriumi Georgui Försteriui skundėsi „šiaurės ir rytų vėjais, čia žudančiais bet kokią vegetaciją ir trukdančiais bręsti vaisiams“³³. Savo ruožtu Masalskis taip pat ne itin žavėjosi vokiečio sodininko darbu, nes

19 *Kun. Viaževičiaus laiškas I. J. Masalskiui*, Varšuva, 1769, in: LVIA, f. 1135, ap. 20, b. 427, l. 3.

20 *Kun. Viaževičiaus laiškas I. J. Masalskiui*, Varšuva, 1769-03-01, in: LVIA, f. 1135, ap. 20, b. 427, l. 22.

21 *Kun. Viaževičiaus laiškas J. I. Masalskiui*, Varšuva, 1769-05-01, in: LVIA, f. 1135, ap. 20, b. 427, l. 32.

22 *Vyskupo Masalskio kreditorių ir kitų asmenų byla su Potockiais*, in: LVIA, f. 344, ap. 1, b. 16 (SA 6123), l. 469–472v.

23 *J. I. Masalskio laiškas M. Knakfusui*, Varšuva, 1774-10-24, in: LMAVB RS, f. 139 – 2720, l. 37.

24 *J. I. Masalskio laiškas M. Knakfusui*, Varšuva, 1775-06-15, in: LMAVB RS, f. 139 – 2720, l. 41; *J. I. Masalskio laiškas M. Knakfusui*, Varšuva, 1775-06-19, in: LMAVB RS, f. 139 – 2720, l. 10.

25 Greičiausiai turimas omenyje Karaliaučiaus pirklys Fryderykas Saturgus.

26 *J. I. Masalskio laiškas M. Knakfusui*, Varšuva, 1775-06-15, in: LMAVB RS, f. 139 – 2720, l. 41.

27 *Verkių palivarko inventorių*, 1776, in: LVIA, f. 1999, ap. 9, b. 2 (Bundesarchiv Koblenz, Nachlass Radziwill, No. 1038), l. 3v, 16.

28 *Vilniaus vyskupų rūmų sodininko apskaitos knygelė*, 1794, in: LMAVB RS, f. 43 – 22363, l. 4.

29 *Vyskupo Masalskio kreditorių ir kitų asmenų byla su Potockiais*, in: LVIA, f. 344, ap. 1, b. 16 (SA 6123), l. 474.

30 *M. Počobuto laiškas Joachimui Liutaurui Chreptavičiui*, Vilnius, 1787-10-29, in: JUBK RS, sign. BJ 3119, l. 167.

31 *J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui*, Nesvyžius, 1782-05-04, in: LVIA, f. 1135, ap. 20, b. 427, l. 251.

32 *Georgo Forsterio laišakai iš Vilniaus*, sudarytojas Jonas Kilius, Vilnius: Mokslas, 1988, p. 78. p. 203. Hanoveris anuomet buvo personaline unija sujungtas su Didžiąja Britanija.

33 *Ibid.*, p. 103.

1788 m. spalio 8 d. laiške Hornovskiui rašė, kad jokiū būdu negali būti tikras Feuereiseno gabumais, ir patarė susilaikyti nuo sutarčių su juo dvejiems metams, kol Varšuvoje suras geresnį³⁴.

Gyvendamas Vilniuje glaudžius ryšius su Masalskiu palaikė ir Försteris. 1785 m. žiemą jis vyskupo užsakymu organizavo medelių parsuntimą iš Vokietijos, tiesa, ne itin sėkmingai. Ši siunta gauta 1786 m. pavasarį, tačiau daugelis medelių nukentėjo, nemažai visai žuvo³⁵. Galbūt sodininkų būta daugiau; deja, ne visų jų pavardes žinome.

UŽTVANKOS, KANALAI IR TVENKINIAI

Birutės Rūtos Vitkauskienės spėjimas³⁶, kad Verkių kalną supanti kanalų ir tvenkinių sistema galėjo būti sukurta dar vyskupo Eustachijaus Valavičiaus laikais, netikslus: kažkokių tvenkinių XVII a. turėjo būti, bet dabar matoma jų sistema sukurta XVIII a. pabaigoje. 1776 m. inventoriuje minimas neseniai iškastas, bet jau apleistas, sausas kanalas pakalnėje, prie palivarko³⁷. Vėliau, matyt, mąstant apie Verkių sodų išplėtimą bei parko įrengimą, imtasi didelių kraštovaizdžio kūrimo darbų, kurių rezultatai aprašyti 1791 m. inventoriuje³⁸. Netoli Naujųjų Verkių kaimo³⁹ užtvenktas upelis, iš čia planuota vamzdžiais nuvesti vandenį iki Verkių „pilies“. Einant Jeruzalės link iškastas iki dabar išlikęs didelis tvenkinys⁴⁰, prie jo įrengta užtvanka, kurios pylimu ejo Vilniaus–Giedraičių vieškelis (dab. Jeruzalės gatvė), kitoje vieškelio pusėje, jau parko teritorijoje, įrengti du

2. Pylimas tarp dviejų kanalų apatinių sodų teritorijoje, Rūtos Janonienės nuotrauka, 2017

Rampart between two canals in the territory of the lower gardens

tvenkiniai. Pačiuose Verkiuose įrengti du tvenkiniai ir užtvanka tarp jų, kurios viršumi ejo kelias⁴¹.

Dideli reljefo formavimo darbai pradėti 1779 m. prie Riešės upės⁴². Ties Riešės karčema supilta didelė užtvanka ir pakeista šios upės vaga, tik vamzdžiais nutekantis vandens perteklius nukreiptas į senąją vagą. Ant naujos Riešės vagos suformuota tvenkinių, kanalų, pylimų su šliuzais ir tiltais sistema, turėjusi visų pirma praktinės reikšmės, bet kartu suteikusi vietai daug žavesio: ties Kremplių ežeru supiltas aukštas pylimas ir medinė aukšta siena (šioje vietoje buvo numatyta statyti vario liejyklą); ties Turniškėmis, miške, suformuotas platus tvenkinys su trimis užtvankomis (nuo jo į Verkių pusę buvo viena senesnė užtvanka, abipus jos – du tvenkiniai ir dar viena užtvanka, ties kuria planuota statyti zomšos manufaktūrą); iš Turniškių vanduo upeliu tekėjo iki nedidelio tvenkinėlio prie lentpjūvės, o nuo jo ties mūriniu lentpjūvės namu⁴³ iškastas gilus

34 J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui, Varšuva, 1788-10-08, in: LVIA, f. 1135, ap. 20, b. 427, l. 256.

35 Georgo Försterio laišakai iš Vilniaus, p. 215.

36 Birutė Rūta Vitkauskienė, „Werki – rezydencja biskupia i magnacka (koniec XIV–początek XX wieku)“, p. 29.

37 Verkių palivarko inventoriūs, 1776, l. 2.

38 Verkių dvaro inventoriūs, 1791, in: LVIA, f. 1999, ap. 9, b. 3 (Bundesarchiv Koblenz, Nachlass Radziwill, No. 1039), l. 24–25.

39 Anuomet Naujųjų Verkių kaimu buvo vadinama gyvenvietė, įsikūrusi kiek į šiaurės vakarus nuo Jeruzalės.

40 Tvenkinys tvuliuoja dabartinės Jeruzalės gatvės kairėje pusėje (žvelgiant Santariškių kryptimi).

41 Dab. Žaliųjų ežerų gatvė.

42 Vyskupo Masalskio kreditorių ir kitų asmenų byla su Potockiais, l. 349v–350.

43 Tai Gucevičiaus projektuotas trijų aukštų kvadratinio plano gyvenamasis namas, mokslinėje literatūroje paprastai įvardijamas kaip „vilutė“.

griovys iki Neries vandens pertekliui nubėgti. Iš minėto tvenkinio prie zomšos gamyklos, kitame užtvankos gale, nuo miško pusės, iškastas griovys, kuriuo vanduo iš tvenkinio tekėjo į sodo kanalą. Didžiojo sodo viduryje buvo šliuzas, per kurį vanduo vamzdžiais patekdavo į įvairias sodo vietas [2 il.]. Į sodą buvo patenkama ir iš jo išvažiuojama mediniais tiltais.

Galiausiai naujoji dirbtinė Riešės vaga įtekėdavo į platų, įžuvintą kanalą, kuriame buvo sala su altana. Šalia šio kanalo buvo ilga ir plati užtvanka su šliuzu ir tiltu viduryje, šliuzu ir vamzdžiu vanduo patekdavo į kitą, taip pat didelį, žvingą kanalą, buvusį prie pat bravoro. Jo gale – dar viena užtvanka su šliuzu ir per vidurį pasikeliančiu mediniu tiltu, iš čia vanduo bėgdavo į paskutinį kanalą, galu orientuotą į Nerį. Kiek svarbūs Masalskiui buvo vandens kanalai, iliustruoja jo 1783 m. laiškas Vilniaus vaivada Karoliui Stanislovui Radvilai:

Gauta žinia nuo Jo Malonybės apie [Nesvyžiaus] kanalų pripildymą vandeniu verčia mane tikėti, kad Jo Malonybė perkeiti gamtą ir moki jai įsakinėti. Tačiau jei Nesvyžiuje apsieita be giedojimų *Domine Rex*, tai ir aš, sekdamas pavyzdžiu, stengsiuosi nesišaukti Šventojo Stebukladario, kad pagausintų Verkių vandenį. <...> Kadangi aš turiu labiau užsispyrusią gamtą nugalėti, turiu ilgiau siekti savo tikslo. Nuolat vis dėlto sau žadu, kad neprireiks patirti Stebuklo, kad turėčiau malonumo pranešti Jo Malonybei, jog aukšto Verkių kalno smėlis, apšlakstytas vandeniu, bus malonesnė vieta ant jo gyventi.⁴⁴

VAISMEDŽIŲ SODAI IR DARŽAI

Kaip minėta, senasis vaismedžių sodas plytėjo rytinėje kalno papėdėje, Neries pakrantėje. 1776 m. čia jau minimas vienas didelis virtuvės sodas, sudalytas į 10 taisyklingų dalių, kurių pakraščiuose augo jauni, dėl to

44 J. I. Masalskio laiškas K. S. Radvilai, Vilnius, 1783-08-04, in: SAAV, sign. AR, dz. V, 9931/II, l. 96.

dar nelabai derlingi, vaismedžiai; antrasis, vadinamas palivarko sodu, buvo už karvidės, nedidelis, jame neseniai įkurtas apynynas, augintos daržovės⁴⁵. 1791 m. inventoriuje aprašyti keli sodai, vadinami palivarko sodais, trys iš jų – viršutinėje dvaro dalyje.

Pirmiausia tai nemažas sodas dešinėje kelio į Jeruzalę (dab. Žaliųjų ežerų g.) pusėje, šalia didžiojo tvenkinio (1802 m. inventoriuje nurodyta, kad jis kelių margų⁴⁶ ploto, jo puiki žemė)⁴⁷. Šio sodo plotas gerai matyti XIX a. pr. Vilniaus apylinkių plane, taip pat – 1839 m. ir 1844 m. Verkių dvaro planuose⁴⁸. Čia sodintos įvairios daržovės, būta ir obelių. Kitoje šio kelio pusėje, ariamo lauko gale, taip pat pasodinta obelių. Įvairiomis daržovėmis užsodinamas, mažas sodas (daržas) minimas „už naujojo kluono“. Šioje dvaro dalyje dar buvo nedidelis, statramsčių tvora aptvertas medelynas, sudalytas į keturias dalis. Dviejose jo dalyse būta skiepytų obelių ir kriausių, laukinių obelių, trečia dalis užsėta įvairiais laukiniais medeliais, o ketvirtoje dalyje sėklai augintos visokios daržovės (*wloszczyzna*)⁴⁹. Be to, viršutinėje dvaro dalyje būta daug medinių namelių ar net atskirų sodybų, prie kurių būta ir didesnių ar mažesnių sodelių (turbūt daugiausia vis dėlto – daržų).

Senasis apatinis palivarko sodas iki 1791 m. išplėstas, bet išlaikė reguliarų išplanavimą – buvo suskirstytas stačiakampėmis dalimis, perimetru apsodintomis medžiais. Sodai aiškiai matomi XIX a. pradžios Vilniaus apylinkių žemėlapyje, 1844 m. Verkių dvaro plane (1839 m. plane ši teritorija kažkodėl nepavaizduota)⁵⁰ [3, 4 il.]. Žemės plotus tarp medžių eilių šienaudavo.

45 *Verkių palivarko inventoriųs*, 1776, l. 3v.

46 1 margas – apie 0,7 hektaro.

47 *Verkių dvaro inventoriųs*, 1802–1806, in: LVIA, f. 1999, ap. 9, b. 6 (Bundesarchiv Koblenz, Nachlass Radziwill, No, 1042), l. 7.

48 *Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje*, sudarė Ernestas Vasiliauskas, Gintautas Zabieła, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2013, XIX žemėl.; *Senieji Verkių dvaro žemėlapiai*, p. 16, 18.

49 *Verkių dvaro inventoriųs*, 1791, l. 33v.

50 *Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje*, XIX žemėl.; *Senieji Verkių dvaro žemėlapiai*, p. 18.

3. Verkių dvaro teritorija, XIX a. pradžios Vilniaus apylinkių žemėlapis fragmentas, in: *Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje*, sudarė Ernestas Vasiliauskas, Gintautas Zabiela, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2013

Verkių estate territory, detail of a map of Vilnius environs from the early 19th c.

4. Verkių dvaro centras: dešinėje nuo kalno pažymėti sodai, kairėje – parko teritorija, 1844, Verkių dvaro planas, in: *Senujų aktų archyvas* Varšuvoje

Verkių estate centre: gardens are marked to the right of the hill, the park territory is on the left, 1844, plan of the Verkių manor

5. Altanos kanalo saloje hipotetinė rekonstrukcija, dail. Gintaras Palemonas Janonis, 2017, LATGA, Vilnius 2018
Hypothetic reconstruction of the altana on the canal island

Iš tvenkinių vanduo patekdavo į apatiniame sode iškastus kanalus, o iš jų ažuoliniais vamzdžiais tekėjo į įvairias sodo vietas. Be grynai utilitarinės funkcijos šis sodas ir aplinkiniai kanalai turėjo ir estetinę reikšmę, buvo naudojami poilsiui ir šventėms. Tam tikra prasme apatinius vaismedžių sodus galima traktuoti kaip vizualiąją ir prasminę atsvarą laisvai suplanuotam „laukiniam sodui“, t. y. parkui. Estetinę ir simbolinę sodo prasmę išryškino ir didžiojo kanalo saloje pastatyta medinė altana iš storlenčių, dengta gontais, su prieangiu ir kolonomis aplinkui [5 il.]. Nors ir apleista, be durų, ji dar stovėjo ir XIX a. pradžioje⁵¹. Kai kurie šioje dalyje pastatyti mediniai ūkinės paskirties statiniai savo klasicistinėmis, antikines šventyklas imituojančiomis formomis kūrė idiliškosios Arkadijos įspūdį. Pavyzdžiui, už didžiojo sodo, netoli Neris, ant alksninių polių Gucevičiaus pastatyta medinė

51 *Verkių dvaro inventoriųs*, 1803, in: LVIA, f. 515, ap. 22, b. 97, l. 259v.

lentpjūvė turėjo atrodyti tikrai įspūdingai: aplinkinės žalumos ir vandens kanalų fone išryškėjo pelenų spalva dažytos, 42 tokios pat spalvos kolonomis perimetru apjuostos jos sienos ir raudonai dažytas gontų stogas⁵².

ORANŽERIJA IR ŠILTNAMIAI

1766 m. inventoriuje senoji oranžerija, turbūt vyskupo Bžostovskio statyta, minima einant nuo vartų rūmų kiemo link dešinėje. Gali būti, kad atnaujinta buvo naudojama ir vėliau. Gucevičiaus suprojektuoti trys šiltnamiai (*trephauzy*), pastatyti kitoje kiemo pusėje, buvo aptverti bendra mūrine tvora [6 il.]. Šiltnamiai teikė daug džiaugsmo Masalskiui – ne veltui Försteris 1784 m. gyrė juose užaugintus „labai gerus ananasus <...> ir renetus iš Italijos“⁵³. 1785 m. vasarą Försteris rūpinosi iš Vokietijos Masalskiui atsiųsti kažkokius du šiltnamio augalus⁵⁴. 1788 m. sausio 2 d. laiške Hornovskiui vyskupas priminė, kad sodininkas turįs parašyti į Čekiją dėl ananasų – kad siųstų juos į Vilnių per Krokuvą⁵⁵. Tačiau dėl finansinių sunkumų egzotinių augalų netrukus teko beveik visai atsisakyti. Apie 1791 m. rašytame vyskupo laiške jau nurodoma sumažinti šiltnamius, ananasus ir kitus augalus pernešti į Vingį, taip pat atsisakyti to šiltnamio, kuriame auga bananai su dideliais lapais, tik vieną augalą dėl įdomumo išsaugoti Vingyje (įdomu, kad dalį augalų pavesta perleisti vienuolėms vizitėms ir benediktinėms)⁵⁶. Verkiuose nutarta palikti tik tuos šiltnamius, kuriuose auga vynuogės, persikai, abrikosai bei žolynai ir gėlės. Oranžeriją, išrinkus ką geriau, iš dalies išparduoti, iš dalies perkelti į Vingį, o didelius medžius galima perkelti ten, kur Verkiuose buvo bananai. 1792 m. rugpjūčio 4 d. laiške Masalskis prašė įvairių sodinukų

52 *Verkių dvaro inventoriųs*, 1791, l. 17v.

53 *Georgo Forsterio laišakai iš Vilniaus*, p. 83.

54 *Ibid.*, p. 166–167.

55 *J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui*, Uborkos, 1788-01-02, in: JUBK RS, sign. BJ 3060, l. 15–16v.

56 *J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui*, Viena, [s. a.], 04-13, in: LVIA, f. 1135, ap. 20, b. 427, l. 299–299v.

6. XVIII a. pab. pastatyto šiltnamio fragmentas,
Rūtos Janonienės nuotrauka, 2017
Detail of a hothouse built in the late 18th c.

(vynuogių, persikų, abrikosų) iš Verkių ir Vingio medelynų atsiųsti į Kretingą, kurioje įsteigtas naujas vaismedžių sodas⁵⁷. 1803 m. inventoriuje minimi du didesni ir vienas mažesnis mūriniai šiltnamiai – visi su durimis, be langų, iš dalies su langinėmis, viduriniame buvo vasarinės gyvenamos patalpos; šiltnamiai, kaip ir sodas tarp jų, aptvertas mūrine tvora⁵⁸.

APYNYNAI

Apyniais, kurių sodinukai 1788 m. gabenti net iš Ispanijos⁵⁹, Masalskis labai rūpinosi, pageidavo, kad juos tiek Verkiuose, tiek Vingyje kasmet daugintų. Su šiais augalais, matyt, pirmiausia buvo siejami ekonominės naudos lūkesčiai. Vis dėlto reikia pripažinti, kad apynynai turi ir savito estetinio žavesio, vizualiai gal net kažkiek primena vynuogynus.

Kad apynynai buvo traktuojami kaip integrali sodų dalis, rodo 1789 m. kovo 11 d. Masalskio laiškas

57 *J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui*, Klaipėda, 1792-10-07, in: JUBK RS, sign. BJ 3060, l. 65v.

58 *Verkių dvaro inventoriųs*, 1803, l. 258v.

59 *J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui*, Uborkos, 1788-01-02, in: JUBK RS, sign. BJ 3060, l. 15-16v.

Hornovskiui, kuriame nurodo, kad ir prie sklypų su apyniais būtų pasodinta kuo daugiau įvairių rūšių medžių, bei pamini: „daugiau informacijos apie tai suteiks Gucevičius“⁶⁰. 1791 m. inventoriuje surašyti penki apynynai: ant kalno, tarp rūmų kiemo ir kelio, einančio parku iki malūno (mažas); tarp parko ir malūno, kitoje upelio pusėje (truputį didesnis); tarp parko, senojo malūno⁶¹ ir kelio iš Vilniaus į Verkius (didžiausias); truputį toliau link trinitorių valdų, prie to pat kelio (mažesnis); tarp to kelio ir Neries (tokio pat ploto)⁶².

LAUKINIS SODAS, ARBA PARKAS

Angliško tipo peizažinio parko įrengimo darbai paspartėjo apie 1780 m., kai parengtas vyskupo ir kapitulos valdų apsikeitimo projektas ir Verčiai tapo privačia Masalskio nuosavybe. Galbūt su peizažinio parko įrengimo pradžia galima sieti 1780 m. rugsėjo 12 d. Masalskio laišką Hornovskiui, kuriame jis nurodė, kad reikia maždaug trims mėnesiams nusamdyti kuo daugiau žmonių „su kirviais sodams įrengti“, prašė apie tai pranešti visose vyskupo valdose ir žadėjo gerą atlygį, planuodamas, kad nebus darbo ilgiau kaip 3 mėnesiams⁶³. 1784 m. pabaigoje Verkiuose apsilankęs Försteris pastebėjo, kad tai „gražus romantiškas kampeilis, kurį jis įrenginėja angliško parko pavyzdžiu“⁶⁴. Matyt, su mintimi apie parką Masalskis iš Varšuvos išsiuntė Hornovskiui 50 itališkų tuopų sodinukų, kurias sodininkas turėjo padauginti įskiepydamas⁶⁵.

60 *J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui*, Varšuva, 1789-03-11, in: JUBK RS, sign. BJ 3060, l. 21.

61 Senojo malūno 1791 m. jau nebebuvo, bet jo vieta nurodyta tų metų inventoriuje – prie kelio iš Vilniaus pro Trinapolį (dab. Verkių g.), ties upelio ir Neries santaka. XVIII a. pab. toje vietoje buvo tik išdžiūvęs buvęs tvenkinys. Netoliese apie 1806 m. pastatytas naujas malūnas (dab. kavinė).

62 *Verkių dvaro inventoriųs*, 1791, l. 25v.

63 *J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui*, Verčiai, 1780-09-12, in: JUBK RS, sign. BJ 3060, l. 3.

64 *Georgo Försterio laišakai iš Vilniaus*, p. 103.

65 *J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui*, Varšuva, [s. a.], 04-28, in: JUBK RS, sign. BJ 3060, l. 112. Turbūt turima omenyje juodoji

Kad Masalskis labai aktyviai dalyvavo planuojant parką, rodo jo laiškas su konkrečiais nurodymais:

1. Nuo įvažiavimo į parką, ant kalno šlaito, pasodinti įvairių rūšių medžių taip, kad nuo rato, nuo kurio važiuojama nuo rūmų į parką, būtų važiuojama mišku.
2. Šalia kelio dera sodinti eile liepas, uosius, bukus, jovarus, skroblus ir kitus vietinius medžius.
3. Visą tą kalną nuo rūmų ir virtuvės apsodinti medžiais, augančiais į viršų, kad [pastatų] vaizdą paslėptų. Tai suteiks daug grožio.
4. Priešais tiltą pastatyti *monumentą* ant dviejų laiptelių.
5. Priešais mūrinį tiltą padaryti natūralią grotą, ant jos pasodinti drėgmę mėgstančių medžių ir papuošti paprastais žaliais, ant uolų augančiais augalais.
6. Tarp eglių įrengti nedidelį atsiskyrėlio būstą (*eremitorium*), bet kad būtų lyg senoviniai griuvėsiai.
7. „De Linio rate“ pastatyti klojimą ir apynių augintojo būstą, siekiant, kad būtų puošnus, bet nebrangus.
8. Užbaigti Salę, ten sudėti žymių lenkų atvaizdus.
9. Prie jos pasodinti įvairių rūšių drėgmę mėgstančių medžių.
10. Takelius, esančius toje vietoje, vieną vedantį prie kaskados, kitą – prie kito upelio, vis kitokiais žydinčiais medžiais apsodinti, vienur sodinti baltas alyvas, dar kitur – šermukšnius, laukinius jazminus, taip pat tuos amerikietiškus medžius, kurie žydi, tuopas su sidabriniais lapais ir t. t.
11. Einant už Salės kalnu, dešinėje pusėje yra kalva, užstojanti tekančio upelio vaizdą, todėl vienoje vietoje, galbūt netoli kelio į kaskadą, reikia kalvą skersai perpjauti ir įrengti permatomą grotą arba senovinius vartus.

itališkoji tuopa (*populus nigra italica*) – XVIII a. pab. Italijoje specialiai parkams išvesta rūšis.

12. Lauką už parko paversti pieva, o aukštumėlėse pasodinti įvairių medžių gojelių, tarp kurių su laiku bus sumūryta *Holendernia*⁶⁶. Gojelius turi sudaryti ne daugiau kaip šeši medžiai, daugiausia aštuoni–devyni.
13. Prie kelio išvažiuojant iš parko turi būti Kiniškas namelis arba Kafenhauzas.
14. Ant aukštumėlės prie išvažiavimo iš parko, to Kiniško namelio link, prie upės, turi būti linijomis susodinti vaismedžiai.
15. Upelis ir želdiniai prie jo turi būti atitverta kaip žvėrynas danieliams.⁶⁷

Neaišku, ar visi šie sumanymai realizuoti, bet svarbiausieji parko elementai turėjo būti įrengti. Vienaime laiške vyskupas priminė, kad Gucevičiui žinomos jo mintys apie parką, todėl jis turi kuo skubiau jas įgyvendinti, visų pirma sodindamas įvairius medžius – tiek vietinius, tiek amerikoniškus, kurių gausu apatiniame sode – bei statinius, ypač dvi grotas; viena iš tų grotų turi būti įvažiuojant į parką nuo senojo malūno pusės, padaryta iškasant žemę, kita – priešais mūrinį tiltą⁶⁸. Dar kitame laiške Masalskis prašė įspėti architektą, kad didžioji kaskada parke būtų baigta iki Šv. Ignaco dienos⁶⁹, nes „ir medžiagos yra vietoje, ir mūrininkų pakanka, nes iš Nemenčinės ir Vingio jau turėjo būti pristatytas pakankamas kiekis tašytų akmenų“⁷⁰. Tikėtina, kad laiškas rašytas 1787 m., nes žinoma, kad būtent tais metais šv. Ignaco iškilmų ir vyskupo vardinių proga gausus būrys svečių kelias

66 Taip buvo vadinamas pastatas, skirtas laukuose ar pievose besiganantiems galvijams. Šis iš esmės ūkinis pastatas (tvartas) Romantizmo epochoje būdavo įjungiamas į bendrą sodų ir daržų vaizdą kaip svarbus dekoratyvinis elementas, kartais jam suteikiama vilos ar antikinės šventyklos išvaizda.

67 J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui, be datos (po 1780), in: JUBK RS, sign. BJ 3060, l. 151–151v.

68 J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui, [s. d.], n: JUBK RS, sign. BJ 3060, l. 157.

69 Šv. Ignacas minimas liepos 31 dieną.

70 J. I. Masalskio laiškas nežinomam adresatui (K. Hornovskiui?), Nesvyžius, 1787?-07-06, in: LMAVB RS, f. 139 – 2720, l. 245–246.

savaite linksminosi Verkiuose⁷¹. Iš esmės užbaigto peizažinio parko vaizdas užfiksuotas 1791 m. Verkių inventoriuje⁷², jo užimamas plotas matyti XIX a. pirmos pusės kartografijoje (1839 m. dvaro plane ši teritorijos dalis nepavaizduota)⁷³.

Įvairiais medžiais apaugęs parkas buvo išsidėstęs vaizdingoje, griovų išraižytoje vakarinėje dvaro dalyje, teritorijoje tarp Jeruzalės miestelio ir Verkių pilies kalno, vienu šonu siekė malūną, kitu – apynyną, esantį prie kelio į Vilnių (pro Trinapolį). Parką vagojo du didesni bevardžiai upeliai su iš akmenų sudėtomis kaskadomis bei keletas šaltinių, taip pat dirbtiniai vandens kanalai. Takeliai buvo išpilti smulkiais akmenėliais. Inventoriuje aprašyti ir svarbiausi parko architektūros objektai. Netoli Vilniaus kelio ir mūrinio tilto per upelį, įtekantį į Nerį, buvo altana, pastatyta puslankiu iš stačių mūrtašių, su medinėmis kolonomis fasade, jos grindys ir lubos iš lentų [7 il.]. Netoli jos buvo nedidelis šliuzas su skrynčia, nuo kurio vamzdžiais nuvestas vanduo iki alaus bravoro, stovėjusio rytinėje kalno papėdėje, prie Neries. Kažkur netoliese, prie įvažiavimo į parką nuo šios pusės, turėjo būti ir viena iš grotų. Toliau einant buvo antras mūrinis tiltas, suskliaustas virš upelio, tekančio nuo malūno (jo galuose atramos buvo mūrytos iš akmenų ir plytų)⁷⁴. Perėjus tą tiltą ir einant į kalną keliu Jeruzalės miestelio link, ant kalvelės kairėje pusėje, ties upeliu, tekančiu iš Jeruzalės, stovėjo mūrinė Vienybės bažnyčia, kartais Masalskio laiškuose vadinta tiesiog Sale. Šiame statinyje vyskupas norėjo sukaupti Tėvynei nusipelnusių vyrų atvaizdų galeriją, apie kurią užsimena 1787 m. laiške K. S. Radvilai, prašydamas paskolinti jam kopijavimui portretus:

71 *Martyno Počobuto laiškas Joachimui Chreptavičiui į Ščorsus*, Vilnius, 1787-08-06, JUBK RS, sign. BJ 3119, l. 156.

72 *Verkių dvaro inventoriūs*, 1791, l. 23-23v.

73 *Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje*, XIX žemėlapis; *Senieji Verkių dvaro žemėlapiai*, p. 18.

74 Turbūt vieną iš šių mūrinių tiltų savo knygoje paminėjo de Ligne'is – apibūdino kaip originalų tiltą virš trijų srovių. Jei taip, tai jį reikėtų lokalizuoti ties upeliu, tekančiu iš Jeruzalės ir nuo malūno tvenkinių, santaka.

7. Pirmosios parko altanos hipotetinė rekonstrukcija, dail. Gintaras Palemonas Janonis, 2017, LATGA, Vilnius 2018
Hypothetic reconstruction of the first altana in the park

Tarp senųjų didžiųjų, mūsų Tėvynei nusipelnusių vyrų portretų, kuriais nutariau papuošti savo Verkių Salę, dėl ypatingos pagarbos <...> pirmiausia norėčiau matyti nemirtingųjų Jo Malonybės protėvių atvaizdus – kunigaikščių Mikalojaus Juodojo ir Kristupo Radvilų, taip pat kunigaikščio Jeronimo Višnioveckio.⁷⁵

Vyskupas ragino Gucevičių „mūrinę bažnytelę, dar vadinamą Salę, parke pabaigti iš išorės ir uždengti stogą, kad neirtų“⁷⁶, siuntė nurodymus Hornovskiui, kad būtų ruošiamos medžiagos Salės Verkių parke užbaigimui⁷⁷. Nepaisant to, pastatas taip ir liko

75 *J. I. Masalskio laiškas K. S. Radvilai*, Verkiai, 1787-10-08, in: SAAV, sign. AR, dz. V, 9331/IV, l. 64.

76 *J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui*, Viena, [s. a.], 04-13, in: LVIA, f. 1135, ap. 20, b. 427, l. 299.

77 *J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui*, Gardinas, 1792-12-10, in: LVIA, f. 1135, ap. 20, b. 427, l. 275.

8. Verkių parke ant kalvelės rasto mūrinio pastato (greičiausiai – Vienybės bažnyčios) griuvėsių fragmentas, Rūtos Janonienės nuotrauka, 2017

Fragment of the ruins of a brick building (probably the Unity Church) found on a hill in the Verkiai park

9. Antrosios parko altanos hipotetinė rekonstrukcija, dail. Gintaras Palemonas Janonis, 2017, LATGA, Vilnius 2018

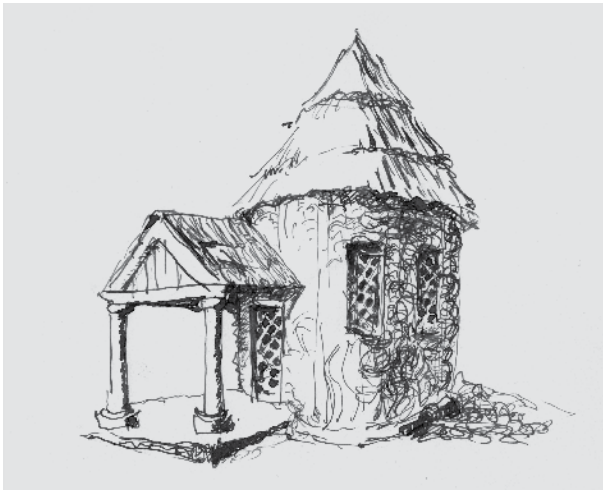
Hypothetic reconstruction of the second altana

neužbaigtas – be stogo, netinkuotas. 1791 m. inventoriuje Salė plačiau neaprašyta, 1803 m. inventoriuje paminėta, kad ji pusapvalė⁷⁸ [8 il.].

Nuo Vienybės bažnyčios grįžus atgal iki antrojo mūrinio tilto ir nuo jo einant keliu malūno link, kairėje pusėje buvo tiltas, suskliaustas iš medžio gabalų, tik galuose atramos mūrytos iš akmenų ir plytų⁷⁹. Jo dešinėje pusėje įrengtas aukštai žeme apipiltas bei medžiu sutvirtintas kanalas, kurio apačioje, per žemę, išvestas vamzdis į kitoje kelio pusėje iškastą kanalą, kurio gale įrengtas fontanas, aplinkui apdėtas akmenimis; „fontano“ kanalas taip pat aukštai apipiltas žeme, o vienoje vietoje, kad vanduo kristų į upelį, per užtvanką išvestas medinis vamzdis ir iš akmenų sudėta kaskada. Einant keliu tarp minėtų kanalų, iš jo į dešinę suko keliukas, kuriuo einant kairėje stovėjo antra altana, pastatyta iš stačių mūrtašių, apskrita, apkalta kvadratinėmis lentelėmis, imituojančiomis tašytą akmenį, aplinkui ją ne iki galo supo kolonų galerija, kurioje perdangos ir grindys medinės, kolonos ir sienos dažytos pelenų spalva, stogas, kad į vidų patektų šviesa, truputį pakeltas virš sienos, dengtas lentomis; iš prieančio įeinant į altaną buvo dvivėrės durys, dažytos pelenų spalva, altanos viduje grindys molinės, iš kvadratinių juodai degtų plytų, lubos lentinės, lubose – didelis apvalus langas su stiklu, sutvirtintas glaistu [9 il.]. Keliuku einant toliau – nedidelis kanalas, užtvertas damba iš akmenų, už jo stovėjo trečia altana, supinta tarp stulpų iš vytelių, dengta šiaudais ir nendrėmis, jos prieančio su medinėmis kolonomis, grindys iš žemės, išpiltos smulkiais akmenukais, iš prieančio durys į altaną taip pat pintos iš vytelių, lubos taip pat, suoliukai aplink sudėti iš akmenų, langai be stiklų [10 il.]. Prie altanos iškastas nedidelis šulinėlis, suręstas iš nestorų apvalių

⁷⁸ *Verkių dvaro inventoriūs*, 1803, l. 259. Buvusio Verkių peizažinio parko teritorijoje pavyko aptikti XVIII a. mūro likučius, kuriuos, manau, galima identifikuoti kaip Vienybės bažnyčios griuvėsius. Vietomis išliko daugiau nei metro aukščio mūras iš stambių raudonų plytų. Pastato plotis – apie 12 m, ilgio nustatyti kol kas nepavyko.

⁷⁹ *Verkių dvaro inventoriūs*, 1791, l. 23.

10. Trečiosios parko altanos hipotetinė rekonstrukcija, dail. Gintaras Palemonas Janonis, 2017, LATGA, Vilnius 2018
Hypothetic reconstruction of the third altana

11. XVIII a. pabaigos plytų ir akmenų mūro liekanos upelio, tekančio nuo Jeruzalės, šlaite, Rūtos Janonienės nuotrauka, 2017
Remains of late eighteenth-century brickwork and stone masonry on the slope of a rivulet running from Jeruzalė

alksninių rąstelių. Einant toliau tuo takeliu malūno link buvo tiltelis, kurio viduryje – lentomis apkalta skrynja ir nedidelis akmenimis apdėtas šulinėlis maudynėms. Šiauriniame parko gale, prie tvenkinio, stovėjo medinis malūnas, įamžintas Pranciškaus Smuglevičiaus akvarelėje⁸⁰ – pelenų spalva dažytos jo sienos ir kolonų portikai, raudonai dažytų gontų stogas iš išorės darė statinį panašų į antikinę šventyklą.

Be aprašytų svarbesnių tiltų dar buvo per įvairias griovas ir upeliūkščius nutiesti maži mediniai tilteliai. Kaip minėta, prie iš Jeruzalės tekančio upelio, jau parko teritorijoje, tyvuliavo du karpių priveisti kanalai su dviem didelėmis dambomis, nuo kalno iki kalno sumūrytomis iš akmenų ir plytų, kuriose yra po vieną medinį vamzdį vandeniui nutekėti. Yračios vienos iš šių dambų liekanos upelio krante matyti ir dabar [11 il.]. Iš visų kitų paminėtų parko puošybos elementų ar statinių iki mūsų dienų beveik nieko neišliko. Tik upelių pakrantėse dar galima rasti buvusių slenksčių

ir kaskadų liekanų, akmenimis tvirtintų krantų. Labai gali būti, kad iš dalies išliko ir didžioji kaskada, ir dabar tebešniokščianti ties vėliau pastatytu malūnu (vandens kėlimo stotimi).

ŽVĖRYNAS

Žvėrynas Verkiuose minimas jau XVII a., bet jo vieta, o turbūt ir pobūdis laikui bėgant keitėsi⁸¹. 1776 m. inventoriuje jis minimas apatinėje Neries terasoje, tarp kalnų ir pelkės, prie upelio, tekančio nuo vadinamojo pirmo tvenkinio. Teritorija buvo aptverta medine tvora. Žvėryne buvo dvi kūdros (tuomet jau visai užžėlusios ir apleistos), stovėjo būdelės šienai (žvėrimis žiemą šerti). Masalskis žvėryną išplėtė, ties upeliu atitvertas aptvaras elniams ir danieliams. Viename 1788 m. laiške priminė, kad reikia tvenkiniuose prižiūrėti ir maitinti karpius, nurodė, kad Molėtuose ir Kuktiškėse būtų kiek įmanoma lygiau supjautos lentos ir stulpeliai

80 Kūrinys publikuotas: Vladas Drėma, *Dingęs Vilnius*, Vilnius: „Vaga“, 1991, p. 382.

81 Birutė Rūta Vitkauskienė, „Werki – rezidencija biskupia i magnacka (koniec XIV–początek XX wieku)“, p. 29–30.

elnių ir danielių aptvarui, klausė, ar veisiasi fazanai, kurių planuota atsivežti iš Baltstogės ar Bialos⁸². Tad Vitkauskienės bandymas lokalizuoti Masalskio laikų žvėryną ties dabartiniu Santariškių žiedu neteisingas⁸³.

KALNO VIRŠŪNĖ IR RŪMŲ KIEMAS

Kaip Masalskio laikais buvo tvarkoma ir apželdinama viršutinė Verkių kalno terasa ir rūmų kiemas – tolesnių tyrimų reikalaujantis klausimas. Yra žinoma, kad 1777 m. vasarą Knakfusas turėjo paskaičiuoti, kiek švediškojo akmens reikėtų laiptams į Verkių kalną⁸⁴. 1779 m. gegužės 14 d. laiške Knakfusui vyskupas priminė, kad laiptai Verkiuose turi būti paprasti, akmeniniai, prašė atsiųsti jų *abrisą*⁸⁵. Lieka neaišku, kurioje tiksliai vietoje jie buvo numatyti ir ar buvo įrengti⁸⁶. 1778–1779 m. bruko meistras Stanislovas Stankevičius Knakfuso nurodymu išgrindė akmenimis „Verkių pilies kiemą“ – iš viso apie 936 sieksnių, t. y. beveik 1 700 m² plotą⁸⁷. Tikėtina, kad šis brukas paklotas ne reprezentacinėje, bet ūkinėje ansamblio dalyje.

Kita žinutė apie rūmų kiemo tvarkymą mus pasiekė iš 1786 m. – tų metų rudenį planuota nusamdyti maskvėnus kasėjus kiemui išlyginti (*do plantowania dziedzinca*), baiminantis, kad valstiečiai vieni to nepadarys⁸⁸.

1791 m. inventoriuje neaprašyta vadinamoji pilis – dvaro reprezentacinė dalis, kurioje buvo išsidėstę pagrindiniai rūmai ir oficinai. Dėl šios priežasties nėra

82 J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui, Uborkos, 1788-01-02, in: JUBK RS, sign. BJ 3060, l. 15–16v.

83 Birutė Rūta Vitkauskienė, „Werki – rezydencja biskupia i magnacka (koniec XIV–początek XX wieku)“, p. 30.

84 J. I. Masalskio laiškas M. Knakfusui, Gardinas, in: LMAVB RS, f. 139 – 2720, l. 35.

85 J. I. Masalskio laiškas M. Knakfusui, Paryžius, 1779-05-14, in: LMAVB RS, f. 139 – 2720, l. 28–28v.

86 Galbūt šių laiptų liekanos išlikusios vakarinio kalvos šlaito šiaurinėje dalyje.

87 *Sutartis su grindinio meistru Stanislovu Stankevičiumi dėl Verkių pilies kiemo išgrindimo*, in: LMAVB RS, f. 43 – 19095.

88 J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui, Maišiagala, 1786-09-01, in: JUBK RS, sign. BJ 3060, l. 9.

pakankamai duomenų, kaip XVIII a. pabaigoje atrodė pagrindinis rūmų kiemas. Kasabuła, remdamasis XIX a. literatūra, teigia, kad kiemo viduryje Masalskio laikais įrengta apskrita klomba su iš Italijos atvežtomis gėlėmis ir per vidurį įrengtu tvenkiniu⁸⁹. Vis dėlto šis teiginys nėra įrodytas. Verkių ansamblio centriniame kieme, priešais pagrindinius rūmus, daugelio tyrėjų iki šiol buvo lokalizuojamas šaltiniuose minimas vadinamasis „De Linio ratas“ (*Circul de Ligne*). Yra ir tam prieštaraujančių faktų. Viename laiške Masalskis pa-geidavo, kad „parkas Verkiuose, o ypač *De Linio ratas*, būtų apšodintas medžiais, bet ne taip kaip anksčiau – reikia geros žemės atvežti, kad viskas galėtų prigyti, netoliese yra molio, kuris, sumaišytas su juodžemiu, duos gerų rezultatų. Tame rate reikia nutiesti naują gatvę, vedančią prie naujos mūrinės karčemos“⁹⁰. Be to, anksčiau cituotuose vyskupo laiške su nurodymais dėl parko rašoma, kad „De Linio rate“ reikia pastatyti klojimą ir apynių augintojo būstą⁹¹. Vargu ar tokie nurodymai būtų duoti kalbant apie rūmų parterą. Greičiausiai turima omenyje teritorija šiaurinėje, ūkinėje ansamblio dalyje, netoli mūrinės austerijos.

Nors peizažinį parką kūrė ant kalnų šlaitų ir upe-lių slėniuose, viršutinėje kalno terasoje Masalskio nurodymu irgi sodinti medžiai. Viename iš laišku Hornovskiui vyskupas nurodė, kad plotas tarp austerijos ir rūmų būtinai būtų užšodintas medžiais, ir pabrėžė, kad architektas jau žino, kaip tai turi būti padaryta⁹². 1791 m. inventoriuje aprašytos medžiais apšodintos medžių eilės: eilė, prasidedanti nuo naujos oficinai⁹³, einanti pro slabadą ir mūrinę austeriją net iki pašūrės, pastatytos statybinėms medžiagoms sandėliuoti, apšodinta klevais ir liepomis; nuo virtuvės oficinai

89 Tadeusz Kasabuła, *op. cit.*, p. 606.

90 J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui, Viena, [s. a.], 04-13, in: LVIA, f. 1135, ap. 20, b. 427, l. 299–299v.

91 J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui, [s. d.] (po 1780), in: JUBK RS, sign. BJ 3060, l. 151.

92 J. I. Masalskio laiškas K. Hornovskiui, [s. a.], 04-22, in: JUBK RS, sign. BJ 3060, l. 133v.

93 Taip vadinama rytinė oficina.

net iki senojo kafenhauzo⁹⁴ taip pat viena eile susodinta įvairių medžių; tarp naujosios ofcinos ir virtuvės ofcinos bei tarp senųjų ir naujųjų rūmų yra įvairių medžių, daugiausia šermukšnių ir akacijų; eilė, prasidedanti nuo mūrinio dvaro raštininko namo⁹⁵, einanti pro klėtis ir dviaukštį mūrinį namą⁹⁶ iki minėtosios pašiūrės, apsodinta įvairiais medžiais⁹⁷. Tad viršutinėje kalno terasoje medžius daugiausia komponavo eilėmis, bet tarp senųjų ir naujųjų rūmų galėjo komponuoti ir laisviau⁹⁸. Toje vietoje, kur anksčiau po nugriauta medine ofcina buvo likę mūrinių rūsių, Masalskis pavedė Gucevičiui įrengti paslėptus lauko tualetus – virš rūsių turėjo būti supilta ir velėna apdėta kalva, o iš šono paliktas įėjimas į tualetu vidų⁹⁹.

APLINKINIAI KELIAI

Keliams ir jų patogumui Masalskis teikė daug dėmesio – apie tai neretai rašoma jo nurodymuose. Keliai, kaip svarbi ūkio organizavimo dalis, buvo tvarkomi, tiesinami ir apsodinami medžiais. 1791 m. inventoriuje aprašyti medžiais apsodinti keliai rodo, kad tuo metu dvaro žemėse buvo formuojama geometriškai taisyklingai išdėstytų kelių sistema, kurios dalimi tapo ir iš esmės iki mūsų dienų išlikusi žvaigždiškai išsidėčiusių kelių sankryža ties dabartiniu Santariškių žiedu¹⁰⁰. Šie keliai gerai matomi XIX a. pradžios Vilniaus

94 Senasis kafenhauzas stovėjo netoli mūrinės austerijos, nuo jos labiau į rūmų pusę.

95 Tai buvo nedidelis, 1 aukšto namas.

96 Tai namas, kuriame XIX a. vid. veikė mokykla, įamžinta garsioje Vasilijaus Sadovnikovo akvarelėje.

97 *Verkių dvaro inventorių*, 1791, l. 26v; *Verkių dvaro inventorių*, 1799, in: LVIA, f. 1999, ap. 9, b. 5 (Bundesarchiv Koblenz, Nachlass Radziwill, No. 1041), l. 8v.

98 Iš šaltinių aiškėja įdomus faktas: senieji mūriniai vyskupo K. K. Bžostovskio statyti rūmai XVIII a. pabaigoje ne tik nebuvo paversti „romantiniais griuvėsiais“, bet Knakfuso buvo rekonstruoti ir pritaikyti vyskupo rezidencijai. Jie buvo naudojami iki XIX a. pr. Straipsnio tema ir apimtis neleidžia šio fakto čia plačiau aptarti.

99 *J. I. Masalskio laiškas nežinomam adresatui (K. Hornovskii?)*, Nesvyžius, 1787?-07-06, in: LMAVB RS, f. 139 – 2720, l. 246.

100 *Verkių dvaro inventorių*, 1791, l. 26v.

aplinkių žemėlapyje¹⁰¹. Įdomu, kad kelių aprašyme minimas dar vienas ratas, galbūt kompoziciškai atkartojantis „De Linio ratą“: „prie parko ratu, o nuo to rato netoli keturiomis linijomis susodinti įvairūs medžiai“¹⁰².

APIBENDRINIMAS

XVIII a. pab. Verkiuose išplėtotą sodų, šiltnamių ir parko struktūrą. Kuriant ansamblį siekta derinti estetiškus ir praktinės naudos siekius – upelių ir užtvankų paskirtis buvo ūkinė, bet kartu jie labai puošė kraštovaizdį. Vyskupo Masalskio iniciatyva Verkiuose, vakarinėje teritorijos dalyje, sukurtas didžiulis, išpuodingas peizažinis parkas, kurio įrengimo darbams vadovavo architektas Gucevičius. Buvo sėkmingai panaudota nepaprastai vaizdinga kalvota vietovė, gausi upelių, šaltinių, griovų. Kita vertus, nemažai „natūralių“ gamtos elementų (krantų tvirtinimas akmenimis, akmeninės kaskados, grotos, užtvankos) sukurta dirbtinai. Laisvo plano parką derino su eilėmis susodintais medžiais viršutinėje kalno terasoje ir geometrinio planavimo sodais tarp kanalų žemutinėje Neries terasoje bei į taisyklingas geometrines formas suvestais aplinkiniais keliais. Visas dvaro kompleksas (kalvota parko su upeliais dalis ir lygumoje įkurta sodų su kanalais ir tvenkiniais dalis) sudarė harmoningą visumą, turinčią ir simbolinę prasmę (kultūrinio peizažo ir laukinės gamtos priešprieša). Į šią visumą įtraukti ir grynai dekoratyviniai (altanos), ir utilitariniai (ūkiniai statiniai, gyvenamieji namai ir kt.) elementai. Tiek bendruose kraštovaizdžio formavimo bruožuose, tiek atskiruose parko gamtos ir mažosios architektūros bruožuose galima įžvelgti masonų pažiūrų atgarsių; šis aspektas dar tyrinėtinas ateityje.

Gauta 2018 02 27

101 Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje, XIX žemėlapis.

102 *Verkių dvaro inventorių*, 1791, l. 26v.

Jogailaičių universiteto bibliotekos Krokuvoje Rankraščių skyrius (JUBK RS):

Masalskio J. I. laišakai, 1788–1793, in: JUBK RS, sign. BJ 3060.

Počobuto Martyno laišakai Joachimui Chreptavičiui, in: JUBK RS, sign. BJ 3119.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (LMAVB RS):

Kontraktas su grindinio meistru Stanislovu Stankevičiumi dėl Verkių pilies kiemo išgrindimo, in: LMAVB RS, f. 43 – 19095.

Masalskio J. I. laišakai M. Knackfusui, in: LMAVB RS, f. 139 – 2720.

Verkių palivarko inventorių, 1780, in: LMAVB RS, f. 43 – 19092.

Vilniaus vyskupo sodo inventorių, 1795?, in: LMAVB RS, f. 43 – 22366.

Vilniaus vyskupų rūmų sodininko apskaitos knygelė, 1794, in: LMAVB RS, f. 43 – 22363.

Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA):

Masalskio J. I. korespondencija, in: LVIA, ap. 20, b. 427.

Verkių dvaro inventorių, 1791, in: LVIA, f. 1999, ap. 9, b. 3 (Bundesarchiv Koblenz, Nachlass Radziwill, No. 1039).

Verkių dvaro inventorių, 1799, in: LVIA, f. 1999, ap. 9, b. 5 (Bundesarchiv Koblenz, Nachlass Radziwill, No. 1041).

Verkių dvaro inventorių, 1802–1806, in: LVIA, f. 1999, ap. 9, b. 6 (Bundesarchiv Koblenz, Nachlass Radziwill, No. 1042).

Verkių dvaro inventorių, sudarytas 1766, aktikuotas 1806, in: LVIA, f. 1999, ap. 9, b. 7 (Bundesarchiv Koblenz, Nachlass Radziwill, No. 1041).

Verkių dvaro inventorių, 1803, in: LVIA, f. 515, ap. 22, b. 97, l. 257–267.

Verkių palivarko inventorių, 1776, in: LVIA, f. 1999, ap. 9, b. 2 (Bundesarchiv Koblenz, Nachlass Radziwill, No. 1038).

Vyskupo Masalskio kreditorių ir kitų asmenų byla su Potockiais, in: LVIA, f. 344, ap. 1, b. 16 (SA 6123).

Senųjų aktų archyvas Varšuvoje (SAAV):

Masalskio J. I. laišakai, in: SAAV, sign. AR, dz. V, 9931.

LITERATŪRA

Drėma Vladas, *Dingęs Vilnius*, Vilnius: Vaga, 1991.

Georgo Forsterio laišakai iš Vilniaus, sudarytojas Jonas Kilius, Vilnius: Mokslas, 1988.

Kasabuła Tadeusz, *Ignacy Massalski biskup wileński*, Lublin: Katolicki uniwersytet lubelski, 1998.

Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje, sudarė Ernestas Vasiliauskas, Gintautas Zabiela, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2013.

Ligne Charles-Joseph de, *Coup d'œil sur Belœil*, Beloeil, 1781.

Przyałkowski Wincenty, *Żywoty biskupów wileńskich*, t. 3, Petersburg, 1860.

Senieji Verkių dvaro žemėlapiai (iš Vitgenšteinių archyvo), sudarytoja Birutė Rūta Vitkauskienė, Vilnius: Pavilnių ir Verkių regioninių parkų direkcija, 2015.

Striška Gintautas, „Verkių dvaro sodybos viršutinis parkas“, in: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2007 m.*, Vilnius, 2008, p. 248–251.

Svirida Inesa, „Universalizm epochi Prosvěšćenija, masonstvo i Verki Vavžynca Gucewicza“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2004, t. 32: *Laurynas Gucevičius ir jo epocha*, p. 65–84.

Vitkauskienė Birutė Rūta, „Vilniaus vyskupo Eustachijaus Valavičiaus rezidencija Verkiuose“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2009, t. 55: *Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai*, p. 23–51.

Vitkauskienė Birutė Rūta, „Werki – rezydencja biskupia i magnacka (koniec XIV–początek XX wieku)“, in: *Środowska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XX wieku*, red. Urszula Augustyniak, Warszawa: Instytut Historii PAN, 2009, p. 25–38.

THE VERKIAI GARDENS IN THE TIMES OF BISHOP IGNACY JAKUB MASSALSKI

Rūta Janonienė

SUMMARY

KEYWORDS: Ignacy Jakub Massalski, Laurynas Gucevičius, Marcin Knackfuss, Verkiai, park design.

Referring to the archival sources not yet addressed by researchers, the author of the article aims to reconsider the development of the Verkiai gardens and landscape park in the period of rule of Bishop Ignacy Jakub Massalski (1762–1794). Various types of gardens (decorative gardens, fruit gardens, vegetable gardens etc.) and the park in Verkiai are discussed. In analyzing the changes that the ensemble underwent in this period, first of all, attention is drawn to large-scale landscaping and engineering works, as well as building the system of ponds and canals, road facilities construction and landscaping. New archival sources provide interesting data about the efforts of Bishop Massalski to develop economic activity on the estate and create a landscape of extraordinary beauty. Contrary to what has been believed before, in Massalski's times there were gardens rather than a park in the south-eastern part of the estate, on the lower terrace of the Neris River, which

combined both the economic and decorative functions. A complex of auxiliary buildings that was located nearby determined a rather utilitarian function of this part of the estate, but the combination of aesthetic value and economic profitability turned it into a charming segment of the estate's territory. In the meantime, in the landscape park ("a wild garden"), aesthetic and philosophical meanings laden with Masonic symbolism prevailed, although the "economic" aspect was also present (fish were bred in the canals, a watermill operated). Much attention is devoted to the issues of the establishment of the park, its location, structure and authorship. It is highly relevant, as in the newest publications on the topic one can find statements denying the existence of a landscape park in Verkiai in the late 18th century, which gives a wrong perspective on the estate's history. In the article, the author specifies the chronology of the development of the Verkiai gardens and park, revealing that the architect Laurynas Gucevičius should be considered the creator of the landscape park. He implemented and, in certain cases, probably also corrected the bishop's vision. Referring to the written sources and field research, the author of the article proves that in the late 18th century the landscape park was established in a large hilly territory that extended west of Verkiai Hill towards Jeruzalė, and partly on the upper terrace of the hill. She discusses the decorative elements of the landscape park (ponds, canals, cascades, a fountain) and buildings of small-scale architecture (brick and wooden bridges, wooden altanas and the (unfinished) brick Unity Church) that have not survived until our days but are recorded in the inventories. These are so far unknown works by Gucevičius, traces of which can still be found in the park territory. The author rejects the opinion rooted in historiography that "de Ligne's circle" mentioned in the sources was located in the palace parterre, and argues that it was sited in the zone of the upper folwark. New data is particularly valuable for the further research, improvement and restoration of the Verkiai ensemble.